

Novica Vujović

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Baja Pivljanina 134, 81250 Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

70 GODINA OD NOVOSADSKOGA DOGOVORA I POSLJEDICE KOJE JE IMAO NA MONTENEGRISTIKU I CRNOGORSKI JEZIK

U ovome preglednom radu istražuju se posljedice po crnogorsku filologiju Novosadskoga dogovora iz 1954. kojim se u jugoslovenskoj federaciji nastojalo riješiti pitanje jezika i pravopisa, a koji je inicirala Matice srpska. Glavni ton Zaključaka sastanka jezikoslovaca i književnika u Novome Sadu bio je usmjeren na učvršćivanje politički projektovanoga srpskohrvatskog jezičkog zajedništva, izradu *Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika* (1960) te angažovanje Matice srpske i Matice hrvatske na pisanju zajedničkoga rječnika. Jedan aspekt ovoga rada tiče se brojnih i organizovanih polemika koje su povodom Zaključaka s rečenoga skupa otvorene u reagovanjima hrvatskih i srpskih naučnika. Hrvatski jezikoslovci ubrzo su Novosadski dogovor proglasili nevažećim. Raskinut je i zajednički posao na rječniku. I u crnogorskoj naučnoj i kulturnoj zajednici čuli su se glasovi protivljenja tome sporazumu, kao i više onih koji su bili na stanovištu jednoga (srpskohrvatski/hrvatskosrpski) jezika s varijantama stvaranim u različitim društveno-istorijskim datostima.

Uspostavljanje crnogorske filologije teklo je znatno sporije nego razvika nacinalnih filologija u ostalim kulturama bivše jugoslovenske zajednice. Odvijali su se ti procesi u okolnostima kasne uspostave naučnih i institucija kulture te uglavnom s kadrom koji je školovan izvan Crne Gore. Analizom rijetkih saopštenja koja su zastupala crnogorsku filologiju – u radu nastojimo učiniti razumljivijim kontekst u kojemu se počelo intenzivnije govoriti o imenu i identitetu crnogorskoga jezika a povodom posljedica zaključaka Novosadskoga dogovora. Faktografskim utvrđivanjem istorije ovoga pitanja, te dominantno činjenica iz vanjske istorije crnogorskoga jezika, pokazaće se da pansrpski jezikoslovci i njihovoj ideologiji podređena jezička politika u kontinuitetu

na varijetete crnogorskoga jezika gledaju kao na dio srpske jezičke baštine. Takođe, najvažnijim emancipatorskim procesima u crnogorskoj filologiji i kulturi uglavnom se suprotstavljalo tako što su nosioci tih procesa denuncirani kao kreatori ekstremnog crnogorskog nacionalizma. Otpor razvitku crnogorske filologije podstican je i izvan, čak i nakon 2006. kad je i formalno, institucionalno i politički, povraćena crnogorska nezavisnost. Interpretacija i kontekstualizacija ovih pojedinosti još uvijek je opterećena što objektivnim nepoznavanjem činjenica što izvannaučnom motivacijom.

Jeziku je najbolje kad nije među naoštrenim zubima.
Asim Peco

1.

Pred sami kraj 1954. u Novome Sadu održan je sastanak jezikoslovaca i kulturnih radnika na kojemu se raspravljalo o službenome srpskohrvatskom jeziku i usaglašavanju koncepta jezičke norme u ondašnjoj jugoslovenskoj federaciji. Glavni ton zaključaka sastanka jezikoslovaca i književnika u Novome Sadu bio je usmjeren na učvršćivanje politički proklamovanoga srpskohrvatskog jezičkog zajedništva. Otvorene su brojne polemike između jezikoslovaca iz Hrvatske s onima iz Srbije, a sve češće su se pojavljivala saopštenja koja problematizuju taj dogovor u potpunosti ili tek pojedine njegove segmente. U takvome ambijentu, međutim, sve što je izrečeno u prilog drugih štokavskih jezika (ili varijanata, kako se tada govorilo) bilo je u drugome planu i s manje je interesovanja praćeno. Autor ovoga priloga podseća na neke od interpretacija zaključaka s novosadskoga skupa i kasnija suprotstavljanja jezikoslovnih gledišta povodom njih, tim prije što su direktno ili posredno, u trenutku njihova zbivanja ili kasnije, odrazile se na crnogorsku filologiju/montenegristiku. Službeno i statusno situacija se u montenegristici izmijenila nakon 2006. i obnove crnogorske nezavisnosti, a još konkretnije 2007. kad je donešen novi crnogorski Ustav. Odista, naučna radoznalost prema ostavštini diskusija o jeziku i pravopisu što je vođena u Novome Sadu 1954. postoji u montenegristici u kontinuitetu, ipak kontekstualizacija gornjih činjenica za širu javnost i te kako je bitna s obzirom na kasnu uspostavu crnogorskih institucija nauke i kulture. Bitna je i radi razumijevanja kasnog otpočinjanja poslova na standardizaciji crnogorskoga jezika. Dakako je kontekstualizacija pojedinosti iz jezičke i kulturne politike nakon Drugoga svjetskog rata važna i kad su u pitanju nemale aktivnosti protivnika emancipatorskih procesa u crnogorskome društvu.

2.

Rasprava vođena 8. 9. i 10. decembra 1954. o normi i pravopisu književnog/standardnog jezika, kao i rezultat rasprave dat u formi Zaključaka u istorijama kultura i nacionalnim filologijama na štokavskome jezičkom prostoru poznati su pod nazivom Novosadski dogovor. Inicijator ove diskusije o jeziku i pravopisu bila je Redakcija *Letopisa* Matice srpske. S iste adrese godinu ranije krenula je anketa kojom se od srpskih i hrvatskih jezikoslovaca, književnika, kulturnih i političkih radnika tražilo izjašnjavanje o funkcionisanju književnoga/standardnoga jezika. Ilustrativan detalj u vezi s tom anketom nalazimo u prvome referatu podnesenom na raspravi u Novome Sadu. Živan Milisavac, odgovorni urednik *Letopisa*, saopštio je ovo:

od pozvatih 110 odazvalo se 36 učesnika, dakle oko 30 od sto, dok je Redakcija očekivala učešće bar od 50 od stotine. Najveći broj pozvatih bio je, razumljivo, iz Beograda i Zagreba. Iz Beograda je pozvato 55 a odgovorilo je svega 11; iz Zagreba je pozvato 44 a odgovorilo je 19; iz Sarajeva je pozvato 4, odgovorilo 3; iz Splita pozvato 3, odgovorio 1; iz Opatije pozvat 1, i on je odgovorio; iz Cetinja je pozvat 1, nije odgovorio; iz Novog Sada pozvato 2, odgovorio 1 (Milisavac 1955:8).

Novosadski je sastanak otpočeo pozdravnim govorom ondašnjega predsjednika Matice srpske Veljka Petrovića, a nastavljen je referatom Živana Milisavca, urednika *Letopisa*, u vezi sa sprovedenom anketom, potom diskusija i zaključci. Konstatovano je na početku rada da su na debatu pozvani iz Beograda: Ivo Andrić, Milan Bogdanović, Marijan Jurković, Radovan Lalić, Miloš Moskovljević, Đuza Radović, Mihailo Stevanović i Udruženje prevodilaca Srbije koje je poslalo Miloša Đurića. Iz Zagreba su pozvani: Antun Barac, Mirko Božić, Stjepan Ivšić, Ljudevit Jonke, Jure Kaštelan, Gustav Krklec, Miroslav Krleža, Marin Franičević, Josip Hamm, Mate Hraste, Petar Šegedin, dok je Zdenko Škreb poslat u ime Udruženja prevodilaca Hrvatske. Iz Sarajeva su bili delegati Jovo (Jovan) Vuković i Marko Marković. Maticu srpsku, formalnoga domaćina ovoga skupa, predstavljali su: Veljko Petrović, Svetislav Marić, Miloš Hadžić, Krešimir Georgijević, Mladen Leskovac, Živan Milisavac, Živojin Boškov i Boško Petrović.

Informacije o delegatima potpunjene su spiskom ličnosti koje su pozvane a nijesu doputovale na skup. »Iz Beograda nije došao Milan Bogdanović, a iz Zagreba Antun Barac, Stjepan Ivšić, Gustav Krklec, Miroslav Krleža i Petar Šegedin. Barac i Krleža su pismeno izvestili da ne mogu prisu-

stvovati, a za drugove: Ivšića, Krkleca i Šegedina saznali smo od prisutnih drugova iz Zagreba da nisu mogli doći zbog bolesti» (Milisavac 1955:7).

U pogledu organizacije radnoga dijela Novosadskoga dogovora otpočelo se čitanjem referata urednika *Letopisa Matice srpske* Živana Milisavca, koji je obrazložio motive za iniciranje ovoga okupljanja, okolnosti koje su do 1953. dovele do pokretanja ankete o službenom jeziku i pravopisu, za interesovanost i brzinu pri odgovaranju na anketu od strane učesnika. Naročito je vidna namjera Živana Milisavca da u svome referatu ponudi svedenu varijantu odgovora učesnika ankete na različite tematske cjeline, kao i to da uza svaki od raspravljanih problema dadne po nekoliko karakterističnija stava.

Kako se da vidjeti iz faksimila dokumenta objavljenog u *Letopisu Matice srpske* (1955), tekst Zaključaka Novosadskoga dogovora otkucan je latinicom na ekavici na papiru sa službenim pečatom Matice srpske u zaglavlju. Zaključci Novosadskoga dogovora iskazani su u 10 tačaka i u njima se veli:

- 1) Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.
- 2) U nazivu jezika nužno je uvek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dela.
- 3) Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su; zato treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma, što će se postići u prvom redu školskom nastavom.
- 4) Oba izgovora, ekavski i ijekavski, takodje su u svemu ravnopravna.
- 5) Radi iskorišćavanja celokupnog rečničkog blaga našeg jezika i njegovog pravilnog i punog razvitka neophodno je potrebna izrada priručnog rečnika savremenog srpskohrvatskog književnog jezika. Stoga treba pozdraviti inicijativu Matice srpske koja je u zajednici sa Maticom hrvatskom pristupila njegovoj izradi.
- 6) Pitanje izrade zajedničke terminologije takodje je problem koji zahteva neodložno rešenje. Potrebno je izraditi terminologiju za sve oblasti ekonomskog, naučnog i uopšte kulturnog života.
- 7) Zajednički jezik treba da ima i zajednički pravopis. Izrada toga pravopisa danas je najbitnija kulturna i društvena potreba. Nacrt pravopisa izradiće sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka. Pre konačnog prihvatanja nacrt će biti podnet na diskusiju udruženjima književnika, novinara, prosvetnih i drugih javnih radnika.
- 8) Treba odlučno stati na put postavljanju veštačkih prepreka prirodnom i normalnom razvitku hrvatskosrpskog književnog jezika. Treba spreči-

ti štetnu pojavu samovoljnog “prevođenja” tekstova i poštovati originalne tekstove pisaca.

9) Komisije za izradu pravopisa i terminologije odrediće naša tri univerziteta (u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu), dve akademije (u Zagrebu i Beogradu) i Matica srpska u Novom Sadu i Matica hrvatska u Zagrebu. Za izradu terminologije potrebno je stupiti u saradnju sa saveznim ustanovama za zakonodavstvo i standardizaciju, kao i sa stručnim ustanovama u društvima

10) Ove zaključke Matica srpska će dostaviti Saveznom izvršnom veću i izvršnim većima: NR Srbije, NR Hrvatske, NR Bosne i Hercegovine, NR Crne Gore, univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, akademijama u Zagrebu i Beogradu i Matici hrvatskoj u Zagrebu, te će ih objaviti u dnevnim listovima i časopisima (Letopis 1955:121–122).

Zaključci su pročitani i izglasani 10. XII 1954., s jednom fusnotom na kojoj je insistirao jezikoslovni autoritet Stjepan Ivšić. Njegov stav je unešen u zvanični dokumenat: »Ovaj potpis dajem s napomenom, da izjava u 4. t. Zaključaka ne smije služiti za propagandu ekavskog izgovora na dosadašnjem književnom ijekavskom području« (Ivšić 1955:124).

Prekrivena Zaključcima i postupanjem po njima koje je uslijedilo ostala je diskusija vođena na tome sastanku: bila je to živa i iscrpna debata koja se nerijetko udaljavala od jezikoslovnih tema. Sumirajući prijedloge i argumentaciju izrečenu u polemikama – može se konstatovati da se na trodnevnome skupu u Novome Sadu govorilo o: pitanju jedinstva jezika, imenu jezika, vještačkim preprekama u razvitku jezika, pismu, narječju, terminologiji, rječniku te pravopisu. Kao prvi govornik, Aleksandar Belić zalagao se apsolutno za očuvanje jedinstva jezika i kulture, usaglašavanje eventualnih nesporazuma kroz formiranje stručnih tijela za pravopis, rječnik i terminologiju. Govoreći o dubokom oštećenju koje struka mora imati u svim gledištima s kojih pristupa ovome zajedničkom problemu, Belić, ipak, upozorava da »nije zadatak onih koji preštampanju tekstove da vrše popravke i izmene. Svačiji tekst podleže književnoj i naučnoj kritici i kritici celog kolektiva, i oni će, u krajnjoj liniji, donositi zaključke i o jeziku. Ono što ne potone u daljem razvitku književnog jezika značće da je dobro urađeno« (Belić 1955:23).

Mate Hraste u svojim prvim obraćanjima učesnicima skupa saopštio je, pored drugoga, i ovo:

u pitanju naziva jezika želeo bih da spomenem nešto. Treba realnije da gledamo na tu stvar. Treba da budemo taktičniji jedni prema drugima – ne ovdje – nego u javnom životu. Pred četiri mjeseca drug Moskovljević je u svom odgovoru u anketi, ako sam tačno razumio, napisao jednu neistinu, koja jako smeta, tako da sam htio odmah javno u novinama odgovoriti. Me-

đutim, budući da sam držao da bi to bio jedan doprinos našem razjedinjavanju a ne zbližavanju, ja sam to prešutio. On je ustvrdio da je u Srbiji službeni naziv za naš jezik srpsko-hrvatski i preporučio je da taj naziv treba da bude i u Hrvatskoj, da je to i u Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori službeni naziv. Međutim, to nije tako. Ja znam da u Srbiji u maturskim diplomama i u svjedodžbama srednjih škola postoji samo "srpski" a ne srpsko-hrvatski, ni srpski ili hrvatski jezik. U Crnoj Gori je isto tako, a u Bosni i Hercegovini je naziv "srpski ili hrvatski". Prema tome, ja mislim da smo i mi u Hrvatskoj pošli dalje, službeno nazivamo jezik "srpski ili hrvatski". Tako se nazivao još u bivšoj Austro-Ugarskoj u školskim svjedodžbama. Tako se nazivao sve do 1929, a kasnije "srpsko-hrvatsko-slovenački", razumije se krivo jer takvog jezika nema (Hraste 1955:38).

»Ja bih bio za naziv srpskohrvatski ili hrvatskosrpski, ali ako ostavimo naziv hrvatski ili srpski i obrnuto, onda bismo mogli dati bar jednu preporuku našim institucijama da se da prvenstvo nazivu srpskohrvatski, recimo da se i Hrvatsko filološko društvo zove Srpskohrvatsko filološko društvo« (Vuković 1955:42) konstatacije su Jova (Jovana) Vukovića saopštene u diskusiji.

U pogledu opredjeljenja za ćirilicu ili latinicu, Radovan Lalić se izjasnio za

ekavštinu i latinicu, ali da s tim ne treba žuriti. (...) treba insistirati da se u školama uče i ćirilica i latinica, zato što je to korisno i potrebno i Srbima i Hrvatima. I tek onda će faktički biti lako, ako ova ili buduće generacije budu htele da menjaju pismo, i da uzmu jedno pismo. Moje je mišljenje da to bude latinica (Lalić 1955:44).

Širokim osvrtom na sve tematske cjeline skupa, Đuza Radović je istaknuo da »Narodni govori, i hrvatski i srpski, toliko su jedni, istovetni, a ta živa veza – profesor Belić ima potpuno pravo – između književnog jezika i živog govora toliko je velika da se ne može postaviti nikakvo razdvajanje, niti može biti ozbiljnog govora o dva književna jezika« (Radović 1955:46).

Jedinstvu srpskohrvatskoga jezika i afirmaciji toga njegova imena jezikoslovac Mihailo Stevanović podredio je skoro sav svoj rad. Iscrpne je komentare dao i tokom diskusije u Novome Sadu:

činjenica što se Institut Akademije u Beogradu zove Institut za srpski jezik, a časopis u Zagrebu – časopis za kulturu hrvatskog jezika svakako je, na izvestan način, jedna od prepreka prirodnom razvitku jezika Srba i Hrvata ka njegovoj sve većoj jedinstvenosti. No meni se čini da ni naziv srpski i hrvatski, koliko ni srpski ili hrvatski (odn. hrvatski ili srpski) nisu adekvatni kao što je naziv srpskohrvatski (odn. hrvatskosrpski)« (Stevanović 1955:49–50).

(...) važno (je) da svakom Srbinu i Hrvatu obe azbuke budu dobro poznate, a glavno je da dvojstvo azbuke ništa ne smeta našem bratstvu i jedinstvu niti jedinstvenosti našeg književnog jezika. Nije jedini naš slučaj da jedan književni jezik ima dve azbuke; a od naše dve azbuke ni pojedinci ni društvo neće imati nikakve štete. Štetno će biti samo ako se zadovoljimo zanjem jedne azbuke, i zato, kako je, uostalom, već istaknuto, treba učiniti obavezno učenje obeju azbuka u našim školama. I ja mislim da su perspektive bolje za latinicu, a nimalo nisam ožalošćen zbog ovoga, iako sam rođen u zemlji ćirilskoj. Ali su to zasad ipak samo perspektive. Prirodno je da se k tome ide i neka ide, ali samo od sebe a ne pomoću bilo kakvih dekreta (Stevanović 1955:52).

Hrvatsko opredjeljenje za naziv jezika “hrvatski ili srpski” ili za kompromisnu varijantu pisanja s crticom obrazlagao je Josip Ham. Između ostaloga, Ham je kazao:

Za nas pridjev “srpskohrvatski” nije uvjerljiv, jer u našem jezičnom osjećanju ne izaziva asocijaciju da je u njemu sve “toliko srpsko, koliko hrvatsko”: to je složeni pridjev, u kojem oba dijela nisu jednaki (prvi je označen, kao što je označen prvi dio u riječi “tamnosiv”: siv, samo nešto tamnije nijanse). Odatle neka averzija prema ovakvom pisanju, i odatle to, da su ljudi kod nas više skloni onom “hrvatski ili srpski” (Hamm 1955:57–58).

Izrada rječnika zajedničkoga jezika, definisanje korpusa (osobito njegove dijalekatske i istorijske širine) na kojemu bi se radio rječnik, uključenosti djela aktivnih književnika, te institucionalno delegiranje ovoga posla, pitanje je koje je takođe podstaknulo iscrpnu razmjenu argumenata. I u pogledu formalnog opredjeljenja za normativni ili opisni rječnik učesnici Novosadskoga dogovora saopštavali su metodološki suprotstavljene stavove, uglavnom načelno i s ponekim primjerom kao argumentom. I tako redom.

3.

Nakon ovoga sastanka u Novome Sadu krenulo se u verifikaciju spomenutih Zaključaka u vidu zajedničkog *Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika* (Matica srpska i Matica hrvatska, 1960) i zajedničkoga *Rječnika srpskohrvatskoga jezika* (MH i MS, otpočeo da izlazi 1967). Sudbina će rječnika, međutim, biti takva da je hrvatska strana odmah istaknula da se proklamovana ravnopravnost i neka metodološka načela ne poštuju te je ubrzo izišla iz toga zajedničkog posla. Uslovima što su nastali kao posljedica rasprave u Novome Sadu ondašnja uprava Matice hrvatske nije se željela potčiniti, te se bez ostavljanja ikakve nedoumice u saopštenju odriču od rečenoga dogovora:

Novosadski dogovor se pretvorio u stalni izvor nesporazuma i u zapreku da se naša jezična stvarnost istinski uoči i znanstveno protumači. I u svakodnevnoj primjeni pokazao se kao neprikladan jer se jezična snošljivost može temeljiti samo na uzajamnom poštivanju individualnosti i prirodnih jezičnih prava, a ne na proglašavanju jedinstva pod svaku cijenu koje je često i nijekanje obojih (Matica hrvatska odriče se 1971:381).

Već početkom 1960-ih usljed društveno-političkih prilika u ondašnjoj jugoslavenskoj federaciji

intenzivirale se rasprave o međunacionalnim i međurepubličkim odnosima, a neodvojiva od tog polemičkog diskursa jest i rasprava o ravnopravnosti jezika i pisama 'naroda i narodnosti Jugoslavije'. Preciznije rečeno, na Petom kongresu jugoslavenskih slavista održanom od 13. do 17. rujna 1965. u Sarajevu otvorit će se spor oko naravi književnoga jezika, koji je, kako je opisan u prvom novosadskom zaključku, jedinstven, s dvama izgovorima, ijekavskim i ekavskim. Do konca šezdesetih hrvatsko-srpski spor oko jedinstvenosti književnog jezika i njegovih varijanata postat će, tijesno isprepleten s (novom) politikom nacionalnih identiteta u jugoslavenskoj federaciji, hrvatsko-srpsko-muslimansko-crnogorsko jezično i nacionalno pitanje (Mićanović 2021:458).

Tih godina veći dio srpskih jezikoslovaca u periodici i javnim nastupima zastupaju stav da je službeni srpskohrvatski jedan s varijantama, istočnom i zapadnom, dok se poriče bilo kakva mogućnost razmatranja činjenica o postojanju crnogorskoga i bosanskoga jezika. Naučna argumentacija jezikoslovaca, istina u početku u rijetkim radovima, vremenom je postajala sve vidljivija u akademskim i kulturnim debatama. Godine 1965. jezikoslovac Radoslav Katičić piše:

čini nam se prvo da varijante nisu samo dvije, tj. istočna (pretežno srpska) i zapadna (pretežno hrvatska), nego svakako treba uzeti u obzir još bosansko-hercegovačku, crnogorsku, a možda i vojvođansku. (...) Pri normiranju valja uzimati u obzir varijante i pitanja treba, gdje je to potrebno, rješavati za svaku posebno, ali to ne znači da se njegujući jednu varijantu smijemo dezinteresirati za druge (Katičić 1965–1966:22).

Po uticaju ne samo na hrvatsku jezičku problematiku već i po tome što je bila podsticajna za nositelje sličnih procesa u drugim djelovima jugoslovenske federacije veliko značenje ima Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika iz 1967.¹ Vrijedno je spomenuti da godine

¹ Deklaracija je podstaknuta Novosadskim dogovorom i posljedicama koje je proizveo po hrvatski jezik i kulturu, a iza odlučnog odbacivanja zaključaka toga dogovora stalo je 18 naučnih i kulturnih ustanova u Hrvatskoj (više o tome: <http://ihjj.hr/iz-povijesti/deklaracija-o-nazivu-i-polozaju-hrvatskog-knjizevnog-jezika/50/> (pristupljeno 19. 9. 2024)).

1970. sarajevski časopis *Život* »donosi tekstove književnika koji se protive jezičkom nasilju iz Srbije« (Halilović 2014:124). Tih će se godina u Bosni i Hercegovini pojaviti nekoliko dokumenata s manje ili više jasnim određenjem u odnosu na Novosadski dogovor, napisan je i u Sarajevu 1972. objavljen standardološki pravopisni priručnik, osnovana je naučno-stručna ustanova Institut za jezik u Sarajevu, te se u sumiranju svih tih pojedinosti iz istorije bosanskohercegovačke jezičke politike može konstatovati: »da je već početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka napravljen i zvaničan otklon od Novosadskog dogovora, a naročito kada se 1975. u pitanjima bosanske (bosanskohercegovačke) jezičke samosvojnosti statusno već moglo govoriti o izjednačavanju sa posebnom tada važećom hrvatskom i srpskom jezičkom varijantom« (Hodžić 2023:36).

Dvije monografije iz toga perioda koje su se odlikovale širokim uticajem, ne samo na nacionalne kulture u kojima su objavljene nego i na slavističke centre s kojima su imali saradnju jesu: *Standardni jezik* (Brozović 1970) i *Srpski narod i njegov jezik* (Ivić 1971).

4.

Ispostavilo se, dakle, da diskusija, sitnije i krupnije dopune kazanog u Zaključcima nijesu okončani u Novome Sadu. Još i više: kao jedan od vjernijih prikaza ondašnje društveno-političke stvarnosti nizale su se polemike jezikoslovaca u srpskim i hrvatskim časopisima. S obzirom na to da postoje institucije poput Instituta za srpskohrvatski/srpski jezik u Beogradu, Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu, zatim Matica hrvatska i Matica srpska, akademije nauka u Beogradu i Zagrebu, te od početka 1990-ih više ustanova i samostalnih istraživača u Bosni i Hercegovini – u njihovim je monografijama, zbornicima naučnih radova, časopisima i internetskim izdanjima, gledajući ih kao cjelinu, dosad publikovano manje-više sve bitno što se o Novosadskome dogovoru kazalo u kulturama koje pobrojane institucije predstavljaju. Zbog autoriteta tih institucija i sistemske distribucije literature prilozi o Novosadskome dogovoru kod njih objavljeni dostupni su i imaju, razumljivo, veliku vidljivost. Ostalo je, međutim, da s naglašenijom pozornošću iščitamo neke pojedinosti iz crnogorske situacije i odnosa prema ondašnjoj oficijelnoj jezičkoj i kulturnoj politici što je temeljena na odlukama donešenim u Novome Sadu 1954. Koliki je interes crnogorske nauke, institucija i kulture da se ova problematika prema vrijednostima svojim adekvatno kontekstualizuje razvidno je iz priloga *Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana* (Čirgić 2011:171–202). Panoramskim prikazom sudbine crnogorskoga je-

zika i ukupne crnogorske kulture potcrtao je Čirgić nepostojanje institucija ili njihovu kasnu uspostavu kao otežavajuću okolnost u koncipiranju sistemskoga odnosa prema proučavanju i zaštiti crnogorske kulturne baštine i emancipatorskim poslovima na tome planu. Kako punoća interpretacije filoloških podataka izostaje ako se zanemari širi kontekst društveno-političke datosti u kojoj te pojedinosti i nastaju, vrijedno je, kao dodatni izvor informacija za proučavani period, preporučiti i monografiju crnogorskoga historičara Dragutina Papovića *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori: 1945–1990*. (2015).

Radoje Radojević, u mnogom pogledu prvi među onima što su montenegristici krčili put, i povodom ove problematike oglašavao se i u nekoliko navrata polemisao s ondašnjim intelektualcima i visokopozicioniranim političkim funkcionerima. Polemički Radojevićevi članci – kako oni koji su načelno rasvjetljavali nejasnoće u pogledu odnosa institucija prema jezičkoj normi kao političkom pitanju tako i prilozi kojima je Radojević dao doprinos raspravi o metodologiji *Rječnika* dviju Matica ili Zaključcima Novosadskoga dogovora – svi su ti članci, dakle, u izboru i s napomenama Danila Radojevića, objavljeni pod naslovom *Osporavana kultura. Kritike i polemike* (Radojević 2006). Jednome od svojih suprotstavljanja pristupu leksici što potiče s terena crnogorskoga jezika Radojević je dao potporu i ovakvim komentarom:

Nije potrebno govoriti o specifičnosti, ljepoti i izražajnoj snazi crnogorske varijante jezika, oličenoj u djelima crnogorskih pisaca od Andrije Zmajevića, a posebno od Njegoševa doba do danas, ali taj jezik nije ni približno ravnopravno zastupljen u *Rječniku* Matice srpske i Matice hrvatske. Naprotiv, njegove izražajne osobine su često oglašene za 'neknjiževne': potiskivanje crnogorske leksike, isključivanje dosljednoga ijekavskoga izgovora i dužina, kao i zamjena i pomjeranje akcenata, u tolikoj mjeri da se gube osnovne karakteristike crnogorske varijante jezika (Radojević 2006:100–101).

U februaru 1969. u Titogradu je održan seminar Društva za srpskohrvatski jezik Crne Gore (Cerović 1969). Pavle Ivić, univerzitetski profesor, urednik više filoloških časopisa i jezikoslovni autoritet, nesumnjivi afirmator srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezika, smatrao je da postoji i crnogorska varijanta i bosansko-hercegovačka jezička situacija. Na tome seminaru niko se nije protivio izjavi da je srpskohrvatski jezik jezik Crnogoraca, ali je protivljenje izazvalo to što u *Rječniku* Matice srpske nije dovoljno zastupljeno jezičko blago Crne Gore niti je navedeno da je srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski – jezik Crnogoraca. Na toj odredbi je naročito insistirao Branko Banjević, koji je rekao da je takav rječnik flagrantno kršenje

principa usvojenih Novosadskim dogovorom (Cerović 1969:8).²

Neslaganje s konceptom službenoga jezika koji je dogovoren u Novome Sadu bez ostavljanja ikakve sumnje obrazložio je i (socio)lingvistički nedostatke srpskohrvatske jezičke norme godine 1971. rasvijetlio filolog Vojislav P. Nikčević u članku *S čime je u sukobu Novosadski dogovor* (Nikčević 2009:563–569). Nikčević posebno eksplicira istorijski kontekst nastanka jezika u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, da bi, posmatrajući ukupnost jezičkih i izvanjezičkih činjenica u svim tim kulturama – konstatovao da srpskohrvatski/srpskohrvatski ne postoji. Podseća taj autor da je nesumnjiva zajednička slovenska lingvistička osnova, ali i ono što je posebno i što je istorijska i kulturološka specifičnost naroda.

Kad tzv. srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jedinstveni književni jezik ne bi bio vještačka tvorevina, antiistorijska i antilingvistička konstrukcija, onda bi recimo bilo sasvim normalno da Crnogorci u administraciji, prosvjeti i uopšte javnome, poslovnome životu upotrebljavaju standardni jezik Srba, Srbi standardni jezik Hrvata, Hrvati standardni jezik naroda Bosne i Hercegovine, narodi Bosne i Hercegovine standardni jezik Crnogoraca itd. To je, međutim, nemoguće uprkos istovjetnosti i sličnosti njihovih standardnih jezika (o različitosti da i ne govorimo). I još dalje, ako se tzv. srpskohrvatskim, odnosno hrvatskosrpskim jedinstvenim književnim jezikom služe

² Raspravi koju je organizovalo Društvo za srpskohrvatski jezik Crne Gore doprinijele su diskusije crnogorskih naučnika i pjesnika, a pretežno se kao zamjerka Rječniku dviju Matica isticalo neadekvatan tretman u toj publikaciji leksičkoga materijala s crnogorskoga jezičkog terena. Milo Bošković tvrdio je da takav odnos Matice srpske, u stvari, predstavlja negiranje crnogorske nacionalnosti. Bošković je istakao Mihaila Stevanovića i Pavla Ivića kao one koji pokušavaju negirati crnogorsku nacionalnost i kulturu. Ivić je ogovorio da Matica srpska i Matica hrvatska u zajedničkom rječniku nijesu nabrojile ko sve govori srpskohrvatskim, odnosno hrvatskosrpskim jezikom, jer su to smatrale nepotrebnim, i da u Rječnik nijesu ušli crnogorski pisci koji su počeli da stvaraju nakon 1954., odnosno nakon postizanja Novosadskog dogovora. Branko Banjević je posebno napao Rječnik srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika Matice srpske i Matice hrvatske, jer u njemu nije navedeno da je ovaj jezik zajednički Srbima, Hrvatima i Crnogorcima, što je stajalo u Novosadskom sporazumu (Banjević 1969:9). Afirmišući pristup problemu s gledišta crnogorske varijante zajedničkoga jezika, Banjević je konstatovao: »Poštovanje postojeće varijante srpskohrvatskog jezika, znači poštovati neiscrpe izvore za bogaćenje našeg normativnog književnog jezika. Ukidanje ili preneбреgavanje neke od varijanti vodi samo osiromašavanju jezika« (Banjević 1969:9). Istoričarka umjetnosti Olga Perović osporila je koncept pisanja Istorije južnoslovenskih književnosti, koju je pokrenula Matica srpska, jer je iz te istorije izbrisana crnogorska književnost (Perović 1969:9). Nikola Racković je zbog iste stvari napao dr Boška Novakovića urednika ove Istorije, budući da je izjavio da će crnogorske pisce uvrstiti u srpsku književnost (Racković 1969:9). Profesor usmene književnosti i istričar književnosti Novak Kilibarda tvrdio je da su pjesnici-pjevači Starac Milija, Filip Višnjić i Tešan Podrugović najistaknutiji pjesnici srpskohrvatske epike (Kilibarda 1969:8).

Crnogorci, Srbi, Hrvati i narodi Bosne i Hercegovine, zašto se onda u Beogradu i Zagrebu uz sabrana djela pisaca crnogorskih donose rječnici s hiljadama nepoznatih i manje poznatih riječi, pogotovo što su te riječi u redovnoj upotrebi u crnogorskom narodnom, odnosno standardnom jeziku? (Nikčević 2009:568).

Nikčević je svjestan činjenice da je crnogorski jezički teren tek manji dio velikoga jugoslovenskog prostora i da mnoge jezičke specifičnosti, bez obzira na to što su one u kontekstu crnogorskog jezičkog pitanja očigledne kao opšta odlika jezika u Crnoj Gori – u službenom jeziku jugoslovenske federacije te su opštecrnogorske jezičke osobine bile tretirane kao regionalizmi.

A taj tzv. srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski književni jezik uglavljen je tako kao da ima zajedničku normu, i to na bazi najrasprostranjenijih jezičkih elemenata. U takvim okolnostima zajedničkom književnom normom obuhvaćeno je uglavnom samo ono što je opšte u jezicima naših naroda. Jezičke pojave koje su nastale kao rezultat individualnog, nacionalnog razvitka nekih od naših naroda našle su se uglavnom van književne norme. To naročito vrijedi za male narode, jer su radijusi prostiranja njihovih jezika vrlo mali, pa stoga njihove opštenacionalne jezičke posebnosti nijesu mogle biti obuhvaćene zajedničkom književnom normom (Nikčević 2009:567).

Reagovanje Vojislava Nikčevića iz 1971. godine potpuno je u skladu s onim što je raznim deklaracijama i zakonima o pravu na jezik i vlastitu kulturu u novije vrijeme postavljeno kao globalna, civilizacijska vrijednost u domenu ljudskih prava.

Iste je godine Radoslav Rotković u časopisu Ovdje objavio reagovanje povodom sastanka u Novome Sadu: *Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija* (Rotković 1971:4). Jedan od Rotkovićevih stavova iz toga članka je i ovaj:

Prisiljavati Crnogorce, Hercegovce i druge da se opredjeljuju za istočnu ili zapadnu varijantu znači otvoriti među njima nepotrebnu raspravu da li će uz ijekavštinu prihvatiti i latinicu ili uz ćirilicu ekavštinu, znači pretendovati na jezičku podjelu tih teritorija i njihovu konačnu dezintegraciju. Da takva politika u Crnoj Gori ne vodi ničemu korisnome, pokazuju i ekavski udžbenici, i beogradske akcenatske dužine u govornom programu Radio-Titograda, koje, doduše, ne priznaje istočna varijanta, ali su odomaćene u narodnom govoru na njegovom tlu (*Bâr, Târa*) i ekavština u poeziji nekih mladih pjesnika koji žive u Crnoj Gori gdje taj izgovor nema korijena u narodu pa ne može imati nikakvo pravo građanstva ni u književnom jeziku (Rotković 1971:4).

Prvorazredni značaj može se pripisati tekstu naslovljenom: *Saopštenje o jeziku*. Riječ je o saopštenju koje je Uprava Udruženja književnika Crne Gore, a koju su u tom trenutku činili Čedo Vuković, predsjednik, Sreten Pe-

rović, sekretar, te članovi Milorad Stojović, Gojko Dapčević i Niko S. Martinić – objavila u zagrebačkom časopisu *Kritika* (Uprava UKCG 1971:378). Raspravi o jeziku UKCG dalo je doprinos jasnim pozicioniranjem prema stavovima Novosadskoga dogovora i prema načelima toga dogovora koja su iskorišćena za kasniji tretman crnogorske književnosti i ukupne kulturne baštine. Povod za ovo reagovanje, međutim, našli su u saopštenju o jeziku Društva za srpskohrvatski jezik i književnost koje je u Budvi bilo održalo godišnju skupštinu. Ta je skupština usvojila zaključke (objavljeni u *Politici* 1. februara), a u kojima se kaže da Društvo i dalje stoji pri odredbama Novosadskoga dogovora te da je protiv uvođenja crnogorskog jezika (Crnogorska varijanta – za i protiv 1971). Uprava Udruženja književnika Crne Gore tim povodom reaguje ovako:

Društvo tvrdi da *dosad nisu dati ozbiljni naučni argumenti o postojanju crnogorske varijante, a još manje o postojanju crnogorskog jezika*. Ono, dakle, bez rezerve prihvata i odredbe Novosadskog dogovora po kojima se književni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca razvio 'oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba', zaključak koji potpuno ignoriše Crnogorce (*treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma!*), i ne predviđa učešće crnogorskih jezičnih stručnjaka u izradi zajedničkog pravopisa (*Nacrt pravopisa izradiće sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka!*). Mi, međutim, ne možemo prihvatiti odredbe Novosadskog dogovora iz kojih proizlazi da su crnogorski pisci književni jezik naučili u Beogradu ili Zagrebu, i na tom tamo naučenom jeziku stvorili svoja djela. A gdje su onda naučili književni jezik Petar I, Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša, Marko Miljanov Popović, Nikola Lopičić, Mirko Banjević, Mihailo Lalić, Radovan Zogović, Janko Đonović, Dušan Kostić i drugi crnogorski pisci? Nijesu li crnogorski pisci od uvijek govorili i pisali svojim jezikom, koji su naučili u svojoj kući, jezikom koji je stvarao i kojim govori crnogorski narod? Novosadski dogovor danas se ne može smatrati neprevaziđenim. On nije ni bio pravi izraz naše jezične situacije. Jezik Crnogoraca nastajao je u specifičnim ljudskim, društvenim i kulturno-istorijskim uslovima. Za postojanje crnogorske jezičke varijante ima isto toliko vrijednih argumenata kao i za ostale varijante (Uprava UKCG 1971:378).

Čelništvo UKCG u citiranome članku navodi da njihova namjera nije da ospore bilo kome pravo na stav ili na mogućnost da se bave jezičkim pitanjima, ali da u pristupu zahtijevaju više razumijevanja za savremene jezikoslovne poglede, kao i za interpretaciju političke dimenzije problema. Dodaju i ovo:

Jer jezička ravnopravnost jedan je od osnovnih elemenata nacionalne ravnopravnosti. Pokušaj negiranja naše jezičke varijante i osporavanje prava na nacionalno ime za jezik kojim govore Crnogorci, često se svodi na negi-

ranje crnogorske književnosti i nacije. Naše vrijeme je postalo svjesno 'pre-drasuda' tradicionalne lingvistike koja je u prošlosti dobrim dijelom (primjer negiranja makedonskog jezika!) služila političkim ciljevima vladajuće klase (Uprava UKCG 1971:378).

Razvoj situacije donio je polemike među književnicima, došlo je i do podjela i promjene (smijenjeno je dotadašnje rukovodstvo) u upravljačkim organima UKCG (Književnici: žustra diskusija 1971). Sumirajući ponuđenu argumentaciju i vrednujući okolnosti koje su pratile ove polemike, uočava se da sadržaj saopštenja UKCG i u pogledu eksplicitnih stavova da se inventar crnogorske književnosti i tradicije ne može pripisivati drugom jeziku i kulturi i u pogledu dosljedne pojmovno-terminološke aparature u interpretaciji jezičkih i društveno-političkih činjenica koje su u direktnom uticaju na jezičke – svoju aktuelnost svjedoči i dan-danas. Po toj karakteristici ovo saopštenje ostaće upamćeno u crnogorskoj kulturnoj istoriji, a njegova puna legitimacija ovjerena je činjenicom da su u tome momentu članovi UKCG bili neki od najznačajnijih stvaralaca u crnogorskoj i južno-slovenskim književnostima inače. Kako ta generacija velikih crnogorskih stvaralaca više nije među živima tako će u potonje dvije-tri decenije i svijetla tradicija Udruženja književnika Crne Gore, nažalost, doživjeti svoje urušavanje – prvo u padu estetskih vrijednosti izdanja a onda i uslužnošću prema kompromitovanim ideološkim projektima koji su, paradoksalno, negirali i samu crnogorsku književnost ili na nju gledaju kao na regionalni dio srpske.

Književnik i glavni urednik titogradske *Pobjede* Milo Kralj smatrao je da je zahtjev za uvođenjem crnogorskoga jezika »duboko konzervativan«, ne samo prema jeziku, već i prema društvenom razvitku i da predstavlja separatistički akt (Kralj 1971a). Kralj je osudio i drugu stranu koja je u Novosadskom dogovoru vidjela konačno rješenje pitanja jezika, smatrajući da je dogovor podložan promjenama ukoliko za to postoje naučni argumenti, dok je, takođe, osudio zloupotrebu toga dogovora u težnji da se s polja jedinstvenog jezika pređe na polje jedinstvene kulture i književnosti, što je značilo negiranje crnogorske nacije (Kralj 1971b).

Nizu značajnih događaja toga vremena a koji su u vezi s crnogorskim jezikom i kulturom treba pridati članke u *Enciklopediji Jugoslavije* (1984): Luka Vujović obradio je jedinicu *Crnogorski govori*, dok je odrednica o jeziku Crnogoraca nastala ispod pera Dalibora Brozovića. I ovome pitanju vrijedno je znati istoriju: ne toliko zbog ljudskih slabosti koje su se očitovale u raspodjeli zaduženja ili recenziranju članaka, koliko zbog opstrukcija nekih jezikoslovaca koji su insistirali na pretežno tradicionalističkim modelima iz početaka serbokroatistike. Neki autori, među njima i jezikoslo-

vac Mitar Pešikan, previđali su kompletan sociolingvistički aspekt, a one markantne jezičke crte s crnogorskoga terena i terminološki i strukturno i u pogledu teritorijalnoga raslojavanja predstavljali su kao periferna obilježja srpskoga jezika.

Već po rečenici iz referata: »Treba se uopće kloniti naziva i termina koji ne razjašnjavaju nego zamagljuju« bilo je jasno da Josip Hamm (1984) u članku za zbornik *Crnogorski govori* ne nastupa dogmatski. Godine 1983., ni punu deceniju pred raspad jugoslovenske federacije, priređen je u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti simpozijum o postignućima u crnogorskoj dijalektologiji, a referate su podnijeli vodeći dijalektolozi iz više naučnih centara. Sadržaj publikovanoga zbornika, istina, većim dijelom referata nije odstupio od stanovišta da su u pitanju »govori Crne Gore« ili »crnogorski narodni govori« kao dio ukupnoga korpusa srpskoga jezika. Hammov referat iz toga zbornika, ako i skroman obimom (nepune tri stranice), svojim značenjem za montenegristiku dragocjen je višestruko: odnosom prema činjenicama i posvjedočenom naučnom inovativnošću, na primjer. Uz tradicionalno imenovanje crnogorskih govora, naime, Hamm kaže:

Postoje šumadijski, šumadijsko-vojvođanski, vojvođanski i slavonski, no nema crnogorskih. Zašto? – Skriveni su pod nazivom 'zetsko-južnosandžački'. Mislim da je to diskriminacija koja bi prije pristajala predratnoj malograđanštini nego progresivnom društvu kojemu je jedan od važnih zadataka da realno gleda na činjenice i da stvari postavlja na prava mjesta. Zašto onda krparenje koje ničemu ne vodi? Tko još danas (...) misli na historijsku Zetu (kako se od XI vijeka počela zvati Dioklea-Duklja)? I ako se u nju uključuju južnosandžački govori, šta je onda sa srednjosandžačkima i sjevernosandžačkima? Kuda su oni uključeni i zašto to i u nazivima nigdje ne dolazi do izražaja? Mislim da bi najpoštenije i najpravičnije bilo da se i crnogorski govori zovu crnogorskima, a to što oni jednim dijelom prelaze u južni Sandžak – to ne znači ništa. Opća je značajka dijalekatskih pojava da se one kod nas ne drže, i da se ni u prošlosti nisu držale administrativnih granica, mada se uvijek negdje – na nekim područjima i unutar nekih granica – nalazila njihova jezgra oko koje su se kretala žarišta lokalnih govora. U slučaju oficijoznih 'zetsko-južnosandžačkih' govora takvo je središte, nema sumnje, bila Crna Gora, pa i u tom pogledu mislim da nema razloga da se njezini govori ne nazovu crnogorskima (tim više što u njima ima osobina kojih nema – ili barem strukturno i sistemski uzeto nema – u drugim susjednim ili udaljenijim govorima) (Hamm 1984:80–81).

Zbornik radova *Crnogorski govori* ima veliku važnost i zbog priloga Draga Ćupića (1984). Ćupić u uvodnim segmentima obrazlaže »dva prelija jedne iste boje« u, kako veli, »narodnim govorima Crne Gore«, a koji,

opet, pripadaju »mozaiku srpskohrvatskih dijalekata«. Podrazumijevajući atribuiranje prema njihovoj navodnoj pripadnosti srpskome jezičkom korpusu, Ćupić je u tekst koji prethodi bibliografiji dometnuo konstataciju da u pogledu klasifikacije crnogorskih govora, potom njihova identiteta »ne postoje opasnosti od promašaja«. Ipak priložena bibliografija iz crnogorske dijalektologije (291 naslov), onomastike (102), istorije jezika, jezika pisaca, terminologije i sl. (146), etnologija i etnografija (28) dokumentuje da ne promašuju činjenice nego njihov interpretator.

Makar po još jednoj pojedinosti pamti se spomenuti zbornik iz 1984. Tokom diskusije Brozović će svoja razmišljanja o identitetskoj dimenziji crnogorskih govora, kao i o njihovoj sociolingvističkoj prepoznatljivosti u štokavskom okruženju iskazati u formi koja se često citira i izvan naučnoga diskursa: »Postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca« (Brozović 1984:60).

5.

Krajem 80-ih XX vijeka uticaj pansrpskih ideologa i velikodostojnika Srpske pravoslavne crkve na djelokrug državne politike, na crnogorsku kulturu, prosvjetu i medije uzimao je sve više maha. Početkom 1990-ih politička kriza će kulminirati i velika je jugoslovenska federacija razorena u ratu. Takav razvoj događaja doveo je do toga da se problem crnogorske jezičke situacije povodom pitanja još uvijek službenoga srpskohrvatskoga jezika izmješta iz sfere višedecenijskoga srpsko-hvatskog jezičkog spora u sferu negativnih posljedica sada tzv. srpsko-srpskoga filološkog spora. Srpski filolozi uzbunjivali su javnost dokazivanjem da su vukovski koncept jezika prigrabili Hrvati pa onda svi ostali na štokavskoj jezičkoj podlozi; početkom 1990-ih projekti o zaštiti ugrožene ćirilice dobivaju agresivnije oblike; tih godina predlagano je da se uvede grafem jat kako bi se nivelisale izgovorne razlike na štokavskome prostoru (na kraju su autori takve »ideje« – Branislav Brborić i Radmilo Marojević – polemisali oko toga kome je prvome pala na pamet, mada su i jedan i drugi prećutali da se sličan prijedlog i znatno ranije nudio kao opcija). Obznanjen je koncept s političkom podlogom u osnovi da se na tragu nekadašnje Skerlićeve ideje, samo sad u znatno drukčijem političkom rasporedu na Balkanu, objedine tzv. srpske zemlje oko ekavskoga izgovora. Programski tekstovi te ideje pročitani su na Drugome kongresu srpskih intelektualaca 1994. u Beogradu pred više stotina univerzitetskih profesora i književnika, đe su glavnu

riječ imali Pavle Ivić, Milorad Ekmečić, Vasilije Krešić i dr. (kasnije publikovani u izdanju *Srpsko pitanje* (1995)). Nekoliko godina kasnije izdat je i pamflet *Slovo o srpskom jeziku* (1998). *Slovo o srpskom jeziku* objavljeno je prvobitno u dnevnom listu *Politika* (1. i 8. avgusta 1998.), da bi ubrzo doživjelo prevođenje na više jezika i inostranu distribuciju. Od poznatijih jezikoslovaca među petnaest potpisnika *Slova* bili su Radmilo Marojević, Miloš Kovačević i Božo Ćorić, a jedan od prvih zadataka koji su uzeli na sebe bio je da, kako ističu, vrate serbistiku u akademske i naučne programe te, uza sve drugo, da pokažu kako su kulturnu izdaju kod Srba kreirali Đuro Daničić, Aleksandar Belić, Jovan Skerlić i Pavle Ivić. U svoje, kako su ga nazvali, jezikopravilo srpskog jezika autori upisuju i ovo:

Srpskim jezikom su govorili i govore etnički Srbi sve tri veroispovesti – pravoslavne, rimokatoličke i islamske. (...) Taj se jezik nazivao ne samo srpski nego i slovinski, slaveno-srpski, ilirski, dalmatinski, dubrovački, bosanski, slavonski, hrvatski, naš jezik itd. (...) Rimokatolički deo populacije koja govori štokavskim narečjem kroatiziran je i državnom idejom vezan za etničke Hrvate, to jeste čakavce, i za kajkavce, a muslimanski deo populacije proglašen je za poseban narod. (...) Sve što je do ilirskog pokreta i programirane kroatizacije rimokatoličke populacije srpskog jezika napisano štokavskim narečjem pripada srpskoj književnosti. Nerazdvojni deo srpske književnosti su slavonska, primorska, dubrovačka odnosno dalmatinska štokavska književnost. (*Slovo o srpskom jeziku* 1998.).

Iako su razmimoilaženja i međusobne polemike u serbistici bile vidne, nerijetko i po žestini prelazile granice uljudnoga oponiranja, među njihovim nosiocima ipak ne stoji nikakva konceptijska razlika u odnosu prema drugim štokavskim jezicima, pa tako i kad je o crnogorskome jeziku riječ. Interpretirajući pojedinosti iz savremene sociolingvističke stvarnosti, zvanična serbistika u namjeri da ovjeri srpski kao prajezik u ovome regionu terminološki kategorizuje standardne štokavske jezike na lingvističke – tu ubrajaju samo srpski jezik – te političke jezike – što je termin kojim »naučno« određuju hrvatski, bosanski i crnogorski jezik. Doseg ovakvih projekata iz 1990-ih razumljiviji biva u naše vrijeme kad svjedočimo njegovu prenošenju u školske udžbenike koje izdaju zvanični izdavači udžbeničke literature u Srbiji.³

³ Primjer za to može biti udžbenik iz 2021. povodom čijega su se sadržaja čula brojna reagovanja u Hrvatskoj i Crnoj Gori: *S reči na dela. Gramatika srpskog jezika za osmi razred osnovne škole* (2021). Na 11. stranici ovoga udžbenika daje se tabela s jezicima indoevropske jezičke porodice, a unutar slovenske grupe od južnoslovenskih jezika navedeni su: srpski, slovenački, makedonski i bugarski. Uz srpski u vidu fusnote slijedi ovakvo objašnjenje »Hrvati, Bošnjaci i neki Crnogorci ovaj jezik nazivaju hrvatski, bosanski (bošnjački) i crnogorski« (*S reči na dela* 2021:11).

Posljedica spleta nabrojanih dešavanja jeste i skup *Status (i)jekavice u standardnom jeziku* koji je u junu 1994. održan na Filozofskome fakultetu u Nikšiću. I kao ilustraciju i kao znakovit detalj iz jalovih pokušaja ondašnjih zvaničnih institucija da se suprotstave ekavizaciji treba istaknuti *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika* (Ostojić–Vujičić 2000) (uvodi se, npr. *rečnik* u skladu s uzusom, ali taj isti uzus se ne poštuje ni u čemu đe se ne slaže novosadskom normom iz 1954.).

Sagledani i po ovako uprošćenoj selekciji koju smo načinili iz vremena kad Crna Gora nije imala zvaničnu kulturnu strategiju (i ministarstvo kulture oformljeno je prvi put u istoriji tek početkom 1990-ih) a na jezičku politiku nije mogla uticati u skladu s interesima matične kulture, ovi događaji i fenomeni bili su podstreci za djelovanje crnogorskih naučnika i aktivista na emancipatorskim projektima. Individualni otpor uglednih intelektualaca što je preko više iskušenja potvrđivan još od 1960-ih u međuvremenu je svoje puno akademsko i građansko iskazivanje protivljenja pansrpskim ideološkim projektima formalizovao osnivanjem Crnogorskoga PEN centra 1990., Matice crnogorske 1993., časopisa *Ars* (osnovan 1986., ubrzo ugašen da bi opet bio pokrenut 1999.), nešto kasnije Dukljanska akademija nauka i umjetnosti te Institut/Fakultet za crnogorski jezik i književnost itd.

Godine 1994. crnogorska kultura slavila je jubilej pet vjekova Crnojevića štamparije. Raspoloženje u ondašnjoj Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti determinisalo je prepoznatljivo velikosrpska programska opredijeljenost, do te mjere da se rečeni jubilej u koncepciji kakva jedino i odgovara interesima crnogorske filologije i kulture – u toj ustanovi nije mogao obilježiti. Filolog Milorad Nikčević nosilac je ideje organizovanja multidisciplinarnoga simpozijuma o crnogorskim inkunabulama a podršku za realizaciju toga plana našao je kod hrvatskih kolega, prije ostalih vrijedno je istaknuti Stjepana Damjanovića i njegovo angažovanje da se u Zagrebu održi simpozijum pod nazivom *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*. Ova je tema bila okupila najznačajnije predstavnike naučnoga života Crne Gore i Hrvatske, a skup je otvorio Ivan Supek, ondašnji predsjednik HAZU.

Jezik kao domovina naslov je deklaracije Crnogorskoga PEN centra o ustavnom položaju crnogorskoga jezika. Tekst te deklaracije objavljen je u časopisu *Doclea* 1994.

U Ustavu Republike Crne Gore iz 1992. godine jezik Crnogoraca naziva se srpski. Do tada se ustavno imenovao kao srpskohrvatski. S raspadom SFRJ srpskohrvatski se napušta u svim njenim republikama u kojima je bio zva-

ničan. Hrvati se definitivno opredjeljuju za hrvatski, Srbi za srpski, Muslimani (Bosanci) za bosanski jezik. Tako su od četiri naroda, kojima je srpskohrvatski bio službeni jezik, jedino Crnogorci u 'svoj' najnoviji Ustav uni-
jeli da im maternji jezik nosi ime drugoga naroda i nacije, sto je naučno i politički neodrživo. Dok je bio na snazi, na pojam srpskohrvatskog jezika gledali smo kao na konvenciju prihvaćenu na Novosadskom dogovoru iz 1954. godine. Ali, bilo je jasno da je zakonito: ime svakog narodnog, odnosno nacionalnog jezika izvire iz bića naroda, kao njegovog tvorca. (...) Pod pojmom crnogorski jezik ne podrazumijevamo sistemski poseban jezik, nego jedan od četiri pomenuta naziva (crnogorski, srpski, hrvatski, bosanski) kojim Crnogorci imenuju svoj dio štokavskog sistema, koji zajednički baštine sa Muslimanima, Srbima i Hrvatima. To je njihovo prirodno pravo, koje je neotuđivo (*Jezik kao domovina* 1994:3).

Iako su u vrijeme pojavljivanja ove deklaracija njezini autori bili klevetani a po montenegrizmu mnoge stvari išle nepovoljno – vidno je da se deklaracijom uz jezikoslovni stav jasno artikuliše i društveno-politički princip djelovanja potpisnika. Osnovni ton teksta deklaracije Crnogorskoga PEN centra, ispostavilo se, nije bio rasipanje iracionalne motivacije i rodoljublja umjesto argumentacije, kako se uobičavalo tih godina s raznih strana, nego je pokazana puna svijest o činjenici da jedan jezik ne definišu samo npr. gramatički ili genetski kriterijumi no da bitno mjesto zauzima i onaj vrijednosni, tj. kako govornici određuju i imenuju dati jezik. Autori deklaracije od prije tri decenije bili su načisto da razmimoilaženja na štokavskome prostoru prije ostaloga kreću od pitanja priznavanja standardnih jezika.

Iz domena zakonskih dokumenata možemo izdvojiti *Deklaraciju o zaštiti ćirilice* koju je Savezna skupština u Beogradu usvojila 2002. Suština te deklaracije iskazana je rečenicom »Većinsko stanovništvo Srbije i Crne Gore već skoro deset vekova se služi ćiriličkim pismom.« Pri tome se u zaključku konstatuje da sve savremene poduhvate značajne »za kulturu srpskog naroda treba ostvariti na ćiriličkom pismu«. Konceptualizacija ćirilice jedan je od rukavaca srpskoga jezičkog nacionalizma s obzirom na to da se ćirilica u naučnoj i pseudonaučnoj literaturi prezentuje kao isključivo srpsko pismo a ostalim narodima iako se služe ćirlicom odriče se pravo na to pismo, što znači da se tim kulturama negira istorija, konkretno onaj dio baštine što je u kulturi tih naroda nastajao na ćirilici. Fenomen ekspanzionizma srpskog jezičkog nacionalizma kroz neprimjereno korišćenje ćirilice za te potrebe analizirao je anglista i serbista Ranko Bugarski u knj. *Saga o ćirilici* (2021).

Tradicionalno dobra povezanost serbističkih centara sa svjetskim slavističkim adresama dokumentovana je i ovim primjerom. Monografija *Slo-*

venska onomastika (2003) objavljena je u Poljskoj, a kao kolektivni rezultat predstavnika više nacionalnih filologija uključio je poznate onomastičare iz slovenskih jezika, i to za srpski jezik Milicu Grković i Zvezdanu Pavlović, a za hrvatski Petra Šimunovića, na primjer. Toponomastička građa crnogorskoga jezika pobrojena je i analizirana kao građa sa srpskoga jezičkog terena. Još i više, ne samo da crnogorska građa nije obrađena zasebno, nego se ni na jednome mjestu ne atribuirala tako da korisnik *Enciklopedije* može nedvosmisleno znati koji su primjeri s crnogorskoga a koji s terena okolnih država.

Naporedo s rečenim, razumijevanje za ove probleme nalazimo u kontinuitetu djelovanja Matice crnogorske, tih godina naročito. Vojislavu P. Nikčeviću, filologu koji je rano i dosta ozbiljno krenuo u naučnu afirmaciju crnogorske književnosti i jezika, Matica crnogorska objavila je dvotomnu istoriju crnogorskoga jezika *Crnogorski jezik*, tom I (1993) i *Crnogorski jezik*, tom II (1997). Takođe, Nikčević je autor *Pravopisa crnogorskoga jezika* (1997) u izdanju Crnogorskog PEN centra i *Gramatike crnogorskoga jezika* (2001) u izdanju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti.

Znanja o crnogorskome jeziku i internacionalna vidljivost crnogorskog jezičkog pitanja u slavistici zbrajani su i organizovanjem nekoliko skupova koji su imali međunarodni karakter. Vrijedi spomenuti ove: *Jezici kao kulturni identiteti* (organizator Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998), *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi* (organizator Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003), *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika* (Crnogorski PEN centar & DANU, Podgorica, 2004), kao i skup *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika* (realizovao Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, u Podgorici 2004) i dr.

6.

Službeno i statusno situacija se u montenegristici izmijenila nakon 2006. i obnove crnogorske nezavisnosti, a još konkretnije 2007. kad je donešen novi crnogorski Ustav. Pokrenuta je realizacija važnih projekata u kulturi i prosvjeti, međutim objektivno se pokazalo da do danas crnogorska kultura ostaje bez jasne i jedinstvene kulturne strategije.

Svjedoci smo da je sami tok standardizacije crnogorskoga jezika najpoznatije predstavljen u nekoliko navrata u radovima Adnana Čirgića, člana nekadašnjega Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika i danas najpoznatijeg jezikoslovca u nas. Vrlo brzo je bilo vidljivo da su neki od

sudionika i te kako zanemarili društveno-politički kontekst jugoslovenske zajednice XX. vijeka kroz koji su filtrirane jezičke ideologije, a naučna i šira javnost suočila se i s nesposobnošću interpretacije crnogorskih jezičkih jedinica od strane dva ili tri crnogorska jezikoslovca. Prepreka su postale različite interpretacije jekavske jotacije u crnogorskom jeziku i status fonema *ś* i *ž*. Takva je okolnost proizvela zastoje u radu Savjeta, a Ministarstvo prosvjete imenovalo je Ekspertsku komisiju koju su činili Josip Silić, Milenko Perović i Ljudmila Vasiljeva. Misaoni model Josipa Silića i razumijevanje jezika koje je predstavljalo unaprijeđenu neostrukturalističku koncepciju okosnica je rada Ekspertske komisije (Vujović 2023:273–280).

Zastoj u radu Savjeta produbljuje se učestalim medijskim istupima protiv crnogorske norme i pozitivne percepcije ovoga posla u crnogorskoj javnosti u cjelini. Zbunjivanje javnosti i opstruiranje rada na standardizaciji crnogorskoga jezika u međuvremenu se ispostavilo kao glavni motiv medijskog aktivizma grupe koju je predvodila jezikoslovka Rajka Glušica. Sumirajući rad višegodišnjega (uglavnom medijskog) aktivizma na argumentaciji lingvistički neutemeljenoj a sociolingvistički neadekvatno kontekstualizovanoj, i sve pod vidnim usmjerenjem jezikoslovke Snježane Kordić, Glušica je objavila i knjigu *Crnogorski jezik i nacionalizam* (2020).⁴

Uprkos takvim nastojanjima da se ovaj najvažniji posao savremene montenegrizike ne okonča uspješno, crnogorski su standardolozi opredijelili se za načelo integrativnosti i ponudili jednu demokratsku formu jezičke norme s dubletnim oblicima, što znači da se u standardnome crnogorskom jeziku govornicima ostavlja mogućnost izbora između tradicionalnih opštecrnogorskih jezičkih obilježja i onih koja su u 150-godišnjem trajanju jezičkog modela Vuka Karadžića i kasnije novosadske norme održala se do naših dana. Sumirajući ishod standardizacije crnogorskoga jezika konstatujemo da je ona imala, ako se tako da kazati, jednu logičnu i čvrstu zasnovanost: normom su prihvaćene opštecrnogorske jezičke osobine koje nijesu rezultat kakvog kabinetskog izmišljanja jezikoslovaca, već su se standardolozi vodili za onim što potvrđuje praksa, tj. uvažene su činjenice što su se očuvale u svim našim sredinama i bez obzira na starost

⁴ Iz niza s različitim motivima u ovakvu kampanju uključenih podsećamo i na pristup Milorada Pupovca (2022), jezikoslovca i političara koji je s gledišta navodno neutralnog naučnika ljevičara uključio se u reviziju činjenica o crnogorskom jeziku. Na karakter toga teksta ukazali smo u: Vujović (2023:273–280). Iako je Pupovac pokušao uproščavanjem činjenica s gledišta samo jedne strane u ovome poslu, postojanje brojnih svjedočenja neposrednih aktera takvu njegovu namjeru osujećuje, pa, na ovome mjestu, sve koji imaju interes da se obavijeste o toku rada Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika i Ekspertske komisije, kao i o zadacima koji su stavljeni pred njih – upućujemo na članak: Ćirić (2010:7–48).

govornih predstavnika. Norma crnogorskoga jezika utvrđena je *Pravopisom* (2009, drugo izd. 2010) i *Gramatikom* (2010).

Uslijedili su rezultati na reformisanju školskih programa i udžbenika. Pred crnogorskim institucijama kako onoga vremena tako i danas jeste aktuelan zadatak sistemskog kreiranja emancipacije crnogorskog društva i zajednice u cjelini s obzirom na snažno održanje tradicionalističkih pogleda u jezikoslovlju. Nemale posljedice ostavila je i ideologija standardnoga jezika kojom su standardolozi iz Beograda i Novoga Sada postizali ne samo da preskriptivistički prokažu kakve jezičke likove ili forme, već da svojim autoritetom govornicima crnogorskoga jezika nametnu stav o dijelu markantnih a opštecarnogorskih jezičkih osobina kao provincijalizmima i proizvodom niže kulture. Povodom ovoga pitanja zapažamo da postoji razlika u odnosu na isto pitanje u drugim štokavskim standardnim jezicima, jer njegove razmjere u crnogorskome slučaju bile bi preusko shvaćene ako ideologiju standardnoga jezika svedemo samo na preskriptivistički rez serbokroatističke/serbističke jezičke politike kreirane u Beogradu i Novome Sadu, upravo zbog toga što su se po više osnova konkretne aktivnosti i mjere nepovoljno odrazile na crnogorsku prosvjetnu politiku i na crnogorsku kulturnu u cjelini.

U sferi nauke, u cijeloj crnogorskoj filologiji integritet znanja koji je u ponečemu dosad eventualno izmicao zaokružen je rezultatima rada Fakulteta za crnogorski jezik i književnost – izdavačkim dinamizmom, naučnim skupovima i međunarodnom saradnjom koju danas ima ta ustanova. Zbog specifičnih okolnosti i višedecenijskog zanemarivanja mnogih važnih pitanja u crnogorskoj filologiji i kulturologiji Fakultet za crnogorski jezik i književnost na sebe je preuzimao, a nažalost mora i danas da preuzima u zadatak, različite poslove naučnoga izučavanja, valorizacije i inetrnacionalne afirmacije ukupne kulturne baštine.

Sagledane u svojoj cjelovitosti gornje pojedinosti pomažu razumijevanje razvojnoga puta crnogorskoga jezika u potonjih 70 godina: bilo da je u vrijeme kad je na Novosadskome dogovoru konstatovano da srpskohrvatskim jezikom govore i Crnogorci, ali bez prava da u ime toga »zajedničkog« jezika unesu svoje ime; bilo da je sveden na »književnojezički izraz« u vrijeme kad su razmišljanja o varijantama ušla u naučnu literaturu⁵; bilo

⁵ Najviše zahvaljujući Milki Ivić i njezinom afirmisanju *varijanata* u referatu podnesenom u Sarajevu 1965. godine »Problem norme u književnom jeziku (Referat na Petom kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu)« (Ivić 1965–1966). Na jednome mjesto svoga članka autorka konstatuje: »Naša jezička stvarnost je danas ovakva: postoje dve osnovne varijante onoga što se popularno naziva književnim jezikom (a što odavno već ima svoj precizni naučni termin: standardni jezik ili jezik kulture); jedna

da su ga srbisti kao i sve na štokavštini bilježili kao srpsko a ikakav progresivni projekat crnogorske kulture svodili na produkt »avetne lingvističke« (Petrović 2011). Glavno i bitno obilježje kampanje koja je negirala crnogorski jezik, njegovo ime i mogućnost proučavanja, jeste kompromitacija nosilaca toga naučnog i u isti mah emancipatorskoga procesa. Središte takvoga otpora kroz potonjih nekoliko decenija hrvatski jezikoslovac Ivo Pranjković vrlo pronicljivo je odredio: »Valja naravno računati i s tim da većina Srba na eventualnu emancipaciju crnogorskoga jezika gleda kao na ekstremni vid crnogorskoga nacionalizma« (2008:91–92).

Na koncu svih spomenutih fenomena, u današnjim gabaritima politički nestabilnog crnogorskog društva gotovo da se ne može govoriti o jasnoj i jedinstvenoj kulturnoj i jezičkoj politici. Sa svojim katkad snobovski determinisanim motivima a katkad s političkim proračunom – o službenome crnogorskom jeziku trenutno se prilično negativno očituju i neki nosioci najviših državnih položaja u Crnoj Gori. Na horizontu aktivizma prema crnogorskoj kulturi i jeziku i danas se pansrpski jezikoslovci i neki velikodostojnici Srpske pravoslavne crkve višestruko potvrđuju u prenošenju vlastitih ideoloških stavova na jezičke jedinice.⁶ U vezi s prethodnim zapažanjem treba kazati i ovo: umjesto na potvrđenim činjenicama, multipliciranjem spornih zaključaka od autora do autora izgrađena je čitava tradicija u naučnom diskursu koja se nametnula kao pravilo u poimanju jezičkog pitanja u Crnoj Gori. Uz one što se primarno zanimaju za lingvističku supstancu, ovo izobilje pobrojane građe sigurno će podstaknuti proučavaoce stereotipa na kojima je tokom raznih aktivizama temeljena konceptualizacija crnogorske jezičke norme.

Ovom smo raspravom – uz koji put i grube rezove u predstavljanju činjenica zbog poštovanja obima članka – pokušali pokazati kako raspon od sedam decenija od Novosadskoga dogovora iz 1954. o ondašnjem službenom jeziku i pravopisu u mnogim aspektima jeste i povijest fenomena preko kojih je moguće sagledavati što se dešavalo u jeziku i sa jezikom. Iako

se govori pretežno u istočnoj polovini srpskohrvatske jezičke teritorije (gde je najveći kulturni centar Beograd) a druga pretežno u zapadnoj (sa Zagrebom kao glavnim centrom)« (Ivić 1965–1966:3). Stavovi Milke Ivić podstaknuli su više jezikoslovaca (Lj. Jonke, R. Katičić, M. Hraste, S. Babić i dr.) da se u o pitanju jezičke norme, statusu i broju varijanata izjasne i polemišu.

⁶ Vrijedno je podсетiti se kako je propagandu protiv crnogorskoga jezika podsticao mitropolim SPC Amfilohije Radović (https://www.slobodnaevropa.org/a/crnogorski_jezik_amfilohije/2276351.html pristupljeno 19. 9. 2024). U svojim je istupima redovno govorio o 30 slova Vuka Karadžića kao o svetom Ćirilovom pismu, nasuprot crnogorskoj ćirilici i latinici od 32 grafema koju u cilju stvaranja animoziteta kod korisnika naziva ċirgilicom (iako, na primjer, sva srpska filologija koristi ta dva slova kad crnogorsku jezičku baštinu opisuje kao srpsku).

se dominantno odnose na vanjsku istoriju crnogorskoga jezika, na osnovu njih se proniće u status markantnih i opštecrnogorskih jezičkih osobina te repertoar izvannaučnih mjera kojima su u različitim fazama negiranja bili izloženi varijeteti crnogorskoga jezika. Usložnjavanje razumijevanja ove situacije u naučnim i laičkim krugovima nastaje kad se unutarjezičke pojedinosti opterete političkom ideologijom, zloupotrebom pozicije jezikoslovnog autoriteta, a nerijetko i ličnim omrazama. Hronologija i intenzitet predstavljenih pojedinosti potcrtava da je crnogorskoj filologiji i kulturi u cjelini još uvijek potrebno faktografski interpretirati istoriju ovoga pitanja kako bi se adekvatnom metodologijom i kritičkim pristupom razbistрила zamućenost problema nastala u spletu nauke, dogmatizma i ideologije.

Literatura

- Banjević, Branko. 1969. Nenaučna dosljednost. *Pobjeda*, 6. II 1969, 9.
- Belić, Aleksandar. 1955. Diskusija. *Letopis Matice srpske* 375:1, 23.
- Brozović, Dalibor. 1970. *Standardni jezik: teorija/usporedbe, geneza/povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, Dalibor. 1984. Diskusija. U: *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, 60.
- Bugarski, Ranko. 2021. *Saga o ćirilici*. Beograd: XX vek.
- Cerović, Rajko. 1969. Dvodnevni seminar Društva za srpskohrvatski jezik i književnost. *Pobjeda*, 6. II 1969, 8.
- Crnogorska varijanta – za i protiv. 1971. *Pobjeda*, 14. II 1971, 8–9.
- Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija*. 2021. Podgorica – Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Narodna biblioteka Radosav Ljurmović.
- Čirgić, Adnan. 2010. Povodom standardizacije crnogorskoga jezika. *Matica* (jesen), 7–48.
- Čirgić, Adnan. 2011. Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana. U: *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost – Matica crnogorska, 171–202.
- Ćupić, Drago. 1984. Bibliografija govora Crne Gore. U: *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, 97–128.
- Gramatika crnogorskoga jezika*. 2010. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Halilović, Senahid. 2014. Jezička stvarnost u Bosni i Hercegovini. *Sociolingwistyka* 28, 121–135.
- Hamm, Josip. 1955. Diskusija. *Letopis Matice srpske* 375:1, 57–58.
- Hamm, Josip. 1984. Crnogorsko T, D + JAT > ĆE, ĐE. U: *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, 80–81.
- Hodžić, Jasmin. 2023. Pitanje odmaka od Novosadskog dogovora u Bosni i Hercegovini sedamdesetih godina prošlog vijeka. *Lingua Montenegrina* 16:1/31, 23–38.
- Hraste, Mate. 1955. Diskusija. *Letopis Matice srpske* 375:1, 38.
- Ivić, Milka. 1965–1966. Problem norme u književnom jeziku (Referat na Petom kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu). *Jezik* 1, 1–8.
- Ivić, Pavle. 1971. *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zajednica.
- Ivšić, Stjepan. 1955. *Letopis Matice srpske* 375:1 (fusnota na str. 124.).

- Jezik kao domovina*. 1994. *Doclea* 1:3, 3.
- Katičić, Radoslav. 1965–1966. Problem norme u književnom jeziku. *Jezik* 1, 20–23.
- Kilibarda, Novak. 1969. Narodne pjesme su izraz zajedničkih interesovanja patrijahlnog kolektiva. *Pobjeda*, 27. VII 1969, 8.
- Književnici: Žustra diskusija. 1971. *Pobjeda*, 25. III 1971, 9.
- Kralj, Milo. 1971a. Nacija i kultura (jezik i oko njega). *Pobjeda*, 7. III 1971, 2.
- Kralj, Milo. 1971b. Dogma i otpori. *Pobjeda*, 11. III 1971, 2.
- Lalić, Radovan. 1955. Diskusija. *Letopis Matice srpske* 375:1, 44.
- Marojević, Radmilo. 2001. *Novi rat za srpski jezik i pravopis. Lingvistički ogleđi iz fonologije i ortografije*. Beograd – Podgorica – Banja Luka: Trebnik – Unireks – Media centar Prelom.
- Matica hrvatska odriče se Novosadskoga dogovora. 1971. Izjava. *Kritika* 17, 381.
- Mićanović, Krešimir. 2021. Hrvatski jezikoslovci i bosanskohercegovački standardnojezički izraz. U: *Periferno u hrvatskome jeziku, kulturi, društvu*. Katowice – Zagreb – Osijek – Rijeka: Wydzał Humanistyczny Uniwersytetu Ślaskiego – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilište u Osijeku – Sveučilište u Rijeci, 457–484.
- Milisavac, Živan. 1955. Referat. *Letopis Matice srpske* 375:1, 8.
- Nikčević, Vojislav P. 2009. S čime je u sukobu Novosadski dogovor. *Lingua Montenegrina* 4, 563–569.
- Nikčević, Vojislav. 1993. *Crnogorski jezik: geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*, tom I. Cetinje: Matica crnogorska.
- Nikčević, Vojislav. 1997. *Crnogorski jezik od 1360. do 1995*, tom II. Cetinje: Matica crnogorska.
- Nikčević, Vojislav. 1997. *Pravopis crnogorskoga jezika*. Cetinje: Crnogorski PEN centar.
- Nikčević, Vojislav. 2001. *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti.
- Ostojić, Branislav; Dragomir Vujičić. 2000. *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*. Podgorica: CID.
- Papović, Dragutin. 2015. *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori: 1945–1990*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Perović, Olga. 1969. Principi jedne istorije književnosti. *Pobjeda*, 9. III 1969, 9.
- Petrović, Dragoljub. 2011. *Zlovremenik*. Podgorica: Književna zajednica Srpskog narodnog vijeća.

- Pranjeković, Ivo. 2008. Jezici i etnije u bivšoj Jugoslaviji i danas. U: *Identitet jezika jezikom izrečen*. Zbornik rasprava s Okrugloga stola o knjizi Roberta D. Greenberga *Jezik i identitet na Balkanu*, 89–93.
- Pravopis crnogorskoga jezika*. 2010. 2. izmijenjeno izdanje. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Pupovac, Milorad. 2022. Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*. *Tragovi* 5:2, 175–220.
- Racković, Nikola. 1969. Bez naučnih principa. *Pobjeda*, 23. III 1969, 9.
- Radojević, Radoje. 2006. *Osporavana kultura. Kritike i polemike*. Izbor i napomene Danilo Radojević. Podgorica.
- Radović, Đuza. 1955. Diskusija. *Letopis Matice srpske* 375:1, 46.
- Rotković, Radoslav. 1971. Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija. *Ovdje* 22, 4.
- S reči na dela*. *Gramatika srpskog jezika za osmi razred osnovne škole*. 2021. Beograd: BIGZ.
- Saopštenje o jeziku. 1971. Uprava Udruženja književnika Crne Gore. *Kritika* 17 (ožujak–travanj), 378.
- Slovo o srpskom jeziku*. 1998. *Politika* (1. i 8. avgusta 1998).
- Srpsko pitanje danas*. *Drugi kongres srpskih intelektualaca*, 22–23. april 1994. 1995. Beograd.
- Stevanović, Mihailo. 1955. Diskusija. *Letopis Matice srpske* 375:1, 49–52.
- Vujović, Novica. 2023. Crnogorski jezik između nauke i manipulacije: reagovanje na tekst Milorada Pupovca. *Kolo* 33:1, 273–280.
- Vuković, Jovo (Jovan). 1955. Diskusija. *Letopis Matice srpske* 375:1, 42.

70 years since the Novi Sad agreement and its consequences on Montenegrin language and its studies

Abstract

In this overview paper, the consequences for Montenegrin philology of the Novi Sad agreement from 1954, which sought to resolve the issue of language and spelling in the Yugoslav federation, and which was initiated by *Matica srpska*, are investigated. The main tone of the Conclusions of the meeting of linguists and writers in Novi Sad was aimed at consolidating the politically projected Serbo-Croatian linguistic unity, the creation of the Spelling of the Serbo-Croatian Literary Language (1960), and *Matica Srpska* and *Matica Hrvatska* were engaged in writing a joint dictionary. One aspect of this paper concerns the numerous organized polemics that were opened in the reactions of Croatian and Serbian scholars regarding the Conclusions of the aforementioned conference. Croatian linguists soon declared the Novi Sad Agreement invalid. The joint work on the dictionary was also terminated. Voices of opposition to the agreement were also heard in the Montenegrin scholarly and cultural community, as were several voices who held the position of a single (Serbo-Croatian/Croatian-Serbian) language with variants created in different socio-historical contexts.

The establishment of Montenegrin philology proceeded much more slowly than the development of national philologies in other cultures of the former Yugoslav community. These processes took place in the circumstances of the late establishment of scholarly and cultural institutions, and mostly with personnel educated outside of Montenegro. By analyzing the rare announcements that represented Montenegrin philology - in the paper we try to make more understandable the context in which the name and identity of the Montenegrin language began to be discussed more intensively with respect to the conclusions of the Novi Sad agreement. By factually establishing the history of this issue, and predominantly by facts from the external history of the Montenegrin language, it is shown that Pan-Serbian linguists and the language policy subordinated to their ideology continuously present the varieties of the Montenegrin language as part of the Serbian linguistic heritage. Also, the most important emancipatory processes in Montenegrin philology and culture were mostly opposed by calling the bearers of those processes the creators of extreme Montenegrin nationalism. Resistance to the development of Montenegrin philology was also encouraged from outside, even after 2006, when the independence of Montenegro was formally, institutionally and politically restored. The interpretation and contextualization of these details is still burdened by both objective ignorance of the facts and extra-scientific motivation.

Ključne riječi: crnogorska filologija/montenegristika, crnogorski jezik, Novosadski dogovor, Zaključci, polemike

Keywords: Montenegrin philology/language studies, Montenegrin language, Novi Sad Agreement, conclusions, debates